

**АДМЕТНАСЦЬ УЖЫВАННЯ ЛЕКСЕМ *РЫЖЫ* І *РУДЫ*
ПРЫ ПАРТРЭТНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫЦЫ ПЕРСАНАЖАЎ
У ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ**

М. У. Разладава

*Інстытут прадпрымальніцкай дзейнасці
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь
ipd401@mail.ru*

У артыкуле аналізуецца ўжыванне лексем *рыжы* і *руды* як сродкаў апісання знешнасці чалавека ў творах беларускай мастацкай літаратуры. Паказана, што семантыка і стылістыка кантэкстуальнага акружэння гэтых лексем уплывае на характар актуалізацыі канататыўнага кампанента значэння колеру пры стварэнні мастацкага вобраза.

Ключавыя словы: колер; колеранамінацыя; лексічная спалучальнасць; эпітэт; значэнне; канатацыя.

**SPECIFICITY OF THE USE OF THE LEXEMES *РЫЖЫ* AND *РУДЫ*
WHEN PORTRAYING CHARACTERS IN WORKS OF BELARUSIAN LITERATURE**

M. U. Razladava

*Institute of Entrepreneurial Activity
Minsk, Republic of Belarus
ipd401@mail.ru*

The article analyzes the use of lexemes *рыжы* and *руды* as means of description of a person's appearance in works of Belarusian literature. It is shown that semantics and stylistics of contextual environment of these lexemes influences the character of actualization of colour value connotative component when creating an artistic figure.

Key words: colour; colour nomination; lexical compatibility; epithet; meaning; connotation.

У дакладзе аналізуецца адметнасць ужывання лексем *рыжы* і *руды* як сродкаў партрэтнай характарыстыкі персанажаў у творах беларускай мастацкай літаратуры, рэпертуар лексічнага акружэння, у тым ліку магчымыя сродкі меліярацыі або пеярацыі значэнняў названых лексем на розных моўных узроўнях (дэрывацыйным, лексіка-фразеалагічным, граматычным).

Значэнне лексемы *рыжы*, зафіксаванае ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” як першаснае, – ‘чырвона-жоўты’ (пра колер валасоў, шэрсць) [18, с. 734]; лексема *руды* мае значэнне ‘рыжа-карычневы’ [18, с. 721]. Названыя значэнні абодвух прыметнікаў, як і іх суфіксальных дэрыватаў тыпу *рыжаваты*, *рудзенькі*, рэалізуюцца пры спалучэнні іх з назоўнікамі – назвамі валасянога покрыва розных частак цела чалавека або вакол іх: *барада*, *бародка*, *бровы*, *буклі*, *валасы*, *вехці*, *волас*, *валасы*, *вочы*, *вочкі*, *кудзерка*, *пасмы*, *чубок*, *чуб*, *чупрына*, а таксама метафарызаваныя назвы: *шчацінне*, *шчэцце*, *шчэць* (падабенства паводле формы); *брыда* (падабенства паводле асацыяцый).

Пры спалучэнні колеранамінацый, што намі аналізуецца (далей – КН), як і іх суфіксальных дэрыватаў тыпу *рыжаваты*, *рудзенькі* і колераад’ектываў-кампазітаў тыпу *рыжавусы*, *рудабароды*, з назвамі асоб, з прозвішчамі, імёнамі або мянушкамі людзей, а таксама з назвамі твару тыпу *твар*, *морда*, *мардасіна* КН рэалізуюць значэнне ‘з валасамі, брывамі або вусамі такога колеру’. Назвы асоб пазначаюцца паводле полу, узросту, месца жыхарства, нацыянальнасці, сацыяльнага становішча, пасады, звання, прафесіі і пад.: *алешнікавец*, *дзядзька*; *мужчына*, *пажарнік*, *пісака*; *пон*; *селянін*, *стрэлачнік*, *сястра*

[медыцынская], *фройляйн*; *яўрэйка*; *Корч*, *Сомік*: [Бірка] *пасунуў сваю рыжую мардасіну бліжэй да Аўгінінага твару і абняў яе адною рукою* [11, с. 377]; *Гаворку Алесеву перапыніў, увайшоўшы ў хату, рыжы Сомік* [14, с. 34]; *Па знаку рудога алешнікаўца пакорліва стала [Ганна] побач з Яўхімам правай нагой на манету, зняла свой персцень* [16, с. 377]; *Стаялі над хлопцамі два вахманы і мясцовы батрак, шчуплы, рыжавусы дзядзька ў сінняй форме пажарніка, з вінтоўкай і штыхом пры боку* [2, с. 17]. Гэтае ж значэнне маюць састаўныя КН, што ўтвараюцца шляхам спалучэння простых аднаслоўных КН з назвамі валасянога покрыва, частак цела чалавека або з назвамі асоб (з прыназоўнікам або без яго): *Сягоння поп Ядрыцкі быў не ў гуморы. Рудога воласу, прысадзісты, кароткашыі, ён ішоў, насупіўшыся, уперадзе стракатага натоўпу і касавурыўся на бакі* [14, с. 36]; *Фройляйн з рыжымі буклямі ўзяла – ён убачыў, прыгнуўшыся, – вялізную тоўстую кнігу, разгарнула яе, павадзіла пальчыкам па старонцы* [2, с. 66].

Колераад’ектывы *рыжы* і *руды* (радзей – названыя вышэй іх дэрываты) нярэдка субстантывуюцца, набываючы значэнне ‘чалавек з валасамі, брывамі або вусамі такога колеру’, якое яны рэалізуюць, называючы як суб’ектаў, так і аб’ектаў дзеяння, спалучаючыся з дзеясловамі – назвамі працэсаў руху, мыслемоўнай дзейнасці, зрокавай (слыхавой, тактыльнай) рэцэпцыі, міжасобасных адносін і інш.: *абдумаць, апраўдвацца, загахацца, казаць; кіўнуць, мітусіцца, убачыць: Некалькі чалавек засмяяліся. Потым рыжы кажэ: «Пусці мяне аднаго»* [4, с. 253]; – *А што я мог? Што мне рабіць было? – апраўдваўся руды. Ён узяў гурок, стаў нікава жаваць* [17, с. 337].

Даследчыкамі (Н. Б. Бахіліна) невыпадкова звярталася ўвага на адметнасць прыслоўяў, спалучаных з прыметнікам *рыжый* у сучаснай рускай мове (*ослепительно рыжый, безнадежно рыжый*). Мяркуем, што гэта можна растлумачыць багаццем асацыяцый з гэтым прыметнікам, як і з названым ім колерам, у свядомасці носьбітаў мовы, прычым асацыяцый як станоўчых, так і адмоўных. Дастаткова прыгадаць вытворную ад індаеўрапейскага кораня *rud- латышскую лексему rūdens – назву восені, якая асацыіруецца як з пазітыўнымі (мудрасцю, сталасцю, урадлівасцю), так і з негатыўнымі (старасцю, адцвітаннем) праявамі быцця. У выніку ўжывання колераад’ектываў – суфіксальных дэрыватаў ад асноў лексем *руды* і *рыжы* можа дасягацца аслабленне адмоўнай або іранічнай канатацыі пры партрэтнай характарыстыцы персанажа з непрывабнай знешнасцю, пры гэтым адмоўная канатацыя ў кантэксце дасягнута ўжываннем спалучэння розных часцін мовы з часціцай *не* (*не скрыпка, не пахне, не мазаны, няголены*), назоўнікаў-дымінутываў (*чалавечак, вочкі*): *Асцярожна праціснуўшыся паміж двума конскімі задамі, да нас падышоў чалавечак. Не скрыпка, а так сабе паўскрыпак. І кажух не пахне, і боты даўно не мазаны дзёгцем... Худы, няголены, рыжаваты. Адзін толькі нос тырчыць* [1, с. 337]; *Іван падазрона падымае маленькія піўныя вочкі з-пад рыжаватых бровей, углядаецца ў Нічыпараў твар* [7, с. 282].

Адмоўная канатацыя семы ‘з валасамі, брывамі або вусамі такога колеру’ ўзмацняецца ў выніку ўжывання КН *рыжы*, *руды*, суфіксальных дэрыватаў і дэрыватаў-кампозітаў ад іх асноў у спалучэнні з назвамі асоб паводле адмоўных якасцей, адмоўных міжасобасных адносін, паводле прыналежнасці да палітычнага або ідэалагічнага напрамку: *вахман, вораг, кат, немчык, фашист, фельдфебель*; метафарызаванымі (падабенства паводле асацыяцый) назвамі жывёльнага свету, міфічных істот: *кот, кныр, сабака, сука, цюцька, хрушч; гад, дзіва, д’ябал, чорт*, а таксама пад уплывам негатыўнай семантыкі выказвання. Нярэдка ў такіх выказваннях суб’ект – аўтар або персанаж, які гаворыць, – паведамляе іншай асобе або самому аб’екту – чалавеку, які сапраўды мае рыжыя (рудыя) валасы, бровы, вусы або бараду ці ў сапраўднасці іх не мае, – пра свой намер або пра неабходнасць стварыць сітуацыю ці ажыццявіць дзеянне, якія павінны прычыніць непрыемнасць аб’екту выказвання, а таксама пра негатыўныя асабістыя якасці або асаблівасці знешняга выгляду аб’екта. Узмацняе адмоўную канатацыю названай семы выкарыстанне КН: з займеннікамі *гэты, нейкі*: *Яго (Каржсакевіча) невялікія, нейкія рудыя, глыбока пасаджаныя вочы трывожна бегалі* [14, с. 20]; у адным кантэксце з іншымі азначэннямі, у тым ліку адасобленымі ўдакладняльнымі (а таксама іх сумеснае парцэляванне): [Галя пра Хамёнка:] *Хацелася нават шпурнуць іх, гэтыя знарок ірваныя валёнкі, у гэтую рыжую, знарок запушчаную бараду* [1, с. 232]; *Яна ўспамінае яго бараду. Кудлатую, рыжую, з пчоламі* [1, с. 237]; з размоўнымі лексічнымі і фразеалагічнымі адзінкамі: *валіць, выкусіць, падлабуніцца, пісака, прамармытаць, разадраць, растрыбушыць, браць на хітрыкі; закруціць мазгі: Але ў Панаса мільгнула думка, ці не бярэ яго на хітрыкі гэты рыжы д’ябал* [11, с. 66]; *Рыжы, чырванавокі ад выпівак вахман зайшоў аднойчы ўвечар у штубу да іх – у асаблівым настроі, пад чаркаю асаблівай* [2, с. 66]; *Распрасцёрты рукі крыжам, – Аман тут фашистам рыжым!* [6, с. 66]; – *Адкуль яны бяруцца, чэрці – Прамармытаў руды пісака* [9, с. 66]; *Але*

хай ён не радуецца, **Корч руды!** У суд, у суд на яго! У цюрму яго, **кныра рудога!** [16, с. 233]; [Селянін да старасты:] **Хрушч ты рыжы, жабыны начоўкі, падла смярдзячая, абармот, п'яніца! Акцызнік ты, во што!** [7, с. 257]; – **Што, выкусіў, сабака рыжы,** – кінуў [Мікола] з'едліва... **Пошта знячэўку засмяяўся, а потым абразіўся:** – **Сам рыжы сабака** [14, с. 110]; **Гэта толькі праклятыя буржуі білі жэнак! А яна хіба жонка яму? Рыжы кот!** [20, с. 233]. Надзвычай высокая канцэнтрацыя такіх спалучэнняў – у творах, дзе пададзены вобразы персанажаў – прадстаўнікоў чыноўніцтва ў часы Расійскай імперыі, польскай акупацыйнай улады ў часы савецка-польскай вайны і польскай акупацыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд, нямецка-фашысцкай акупацыйнай улады ў гады Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай войнаў. У аповесці Якуба Коласа “Дрыгва” пры апісанні вобраза польскага следчага 1 раз ужыта КН **рыжавусы** ў спалучэнні з назоўнікам **чалавек**, які ўказвае на прыналежнасць асобы паводле чалавечай супольнасці (прычым гэты назоўнік, акрамя **рыжавусы**, спалучаны з эпітэтам **адкормлены, таўстаморды, зверскага віду**), 9 разоў – субстантываваная КН **рыжавусы**; 1 раз ужыта КН **рыжы** ў спалучэнні з назоўнікам **мужчына**, які ўказвае на прыналежнасць асобы паводле полу і таксама спалучаны з эпітэтам **таўстаморды**; 1 раз – з назоўнікам **пан**; 1 раз – з назоўнікам **д'ябал**; 17 разоў – субстантываваная КН **рыжы**; адзначым, што пры характарыстыцы гэтага вобраза адсутнічае назоўнік, спалучаны з КН, які ўказваў бы на пасаду або званне персанажа: **Рыжавусы** зняважліва **павярнуў** з вышыні свайго пыху **разбойніцкую морду ў бок бабкі Насты, і на гэтай мордзе адбілася пагардлівасць** [11, с. 263]; **За сталом сядзелі тры асобы. Адзін з іх, рыжы таўстаморды мужчына, асабліва кідаўся ў вочы сваім жорсткім абліччам і тупою халоднасцю** [11, с. 373]; **Саўка тупа паглядзеў рыжаму ў вочы. Ён думаў, што цяпер яму навераць, але рыжы зноў назваў страшнае імя** [11, с. 377]; **З усіх бакоў, з берагоў цемры, адсунутай і згушчанай агнямі, рынулі партызаны, трымаючы вінтоўкі, як для штыхавога бою, і абкружылі густою сцяною рыжага і яго каманду** [11, с. 380–381]. Як відаць з прыведзеных прыкладаў, ёсць падставы вылучыць у семантычнай структуры значэння колеру сему ‘хітры, драпежны, хцівы’, якая пры ўжыванні ў кантэкстах такой семантыкі выходзіць на першы план.

У выніку ўжывання КН **рыжы, руды** з іншымі КН, што вядзе да ўтварэння рада аднародных членаў і як вынік – новай састаўной КН, можа ўзмацніцца станоўчая або некалькі знізіцца адмоўная канатацыя сему ‘з валасамі, брывамі або вусамі такога колеру’. Фактычны матэрыял паказвае, што спалучэнне двух КН з мэтай стварэння станоўчага кантэксту часцей сустракаецца пры характарыстыцы жаночых вобразаў, чым мужчынскіх: **З першага погляду яго [Дулебы] бараду можна было назваць рыжаю, але яна была не рыжая, а так сабе светлаватая** [12, с. 342]; **Лекары прынялі гэта як жарт: Маша была рыжая, і не проста рыжая, а ўся агніста-чырвоная** [19, с. 36]; **І – рыжая. Але была гэта не тая бясколерная, апельсінавая рыжына, што здараецца часцей за ўсё, а быў гэта колер цёмнага чырвонага дрэва, што заўсёды адлівае глыбінным золатам** [5, с. 326]. Большасць пісьменнікаў пры апісанні знешнасці чалавека ўжывае пераважна КН **рыжы**, зрэдку – **руды**. Абедзве названыя лексемы суіснуюць у родных гаворках Я. Коласа, В. Быкава, Я. Брыля, іншых пісьменнікаў родам з паўночнай і цэнтральнай часткі Беларусі. У паэме Якуба Коласа «Рыбакова хата» для характарыстыкі вобраза польскага асадніка пана Богута ўжыта пераважна КН **рыжы** (8 разоў), прычым выключна ў спалучэнні з назоўнікамі **гад і вус**: **Прасіць яго, хоць гад ён рыжы, / А пан на просьбы так жа лас, / Як кот да сала і кілбас** [10, с. 95]; **І ён прыжмурываўся, як кот, / І нават рыжы вус пакратаў** [10, с. 102]. Лексеме **руды** (3 разы) і яе акцэнталагічнаму варыянту **руды** (1 раз) замест **рыжы** аддадзена перавага як рыфмаўтваральнаму сродку: **Даніла глянуў асяярожна / І зрок утупіў малады. / А сам падумаў: «Гад руды! / Брашы, брахун пустапарожны!»** [10, с. 38]; **«Які ты пан? Ты – цюцька руды! – / Так пачыналася пісьмо, – / Ты – наша скула, смрод прыблуды, / Ты – проста панскае дзярмо»** [10, с. 207]. С. Грахоўскі выкарыстоўвае КН **рыжы** ў маўленні маладых персанажаў (дзеянне апавядання «Сустрэча з самім сабою» адбываецца пад Полацкам, дзе названая КН таксама распаўсюджана), **руды** – у маўленні аўтара і старой жанчыны, гераіні аповесці «А маці не спіць»: **А ён, руды, кананаты, усё разумее і толькі пасміхаецца: «Што, – кажэ, – на Макаранку працуе? На давер'е, думаеце, клону? [3, с. 143]; «Падлабуніўся рыжы да новенькай», «Глядзі, глядзі, ужэ і падарункі купляе», «За што б гэта?!» – перашэптваліся дзяўчаты [3, с. 161]; Ты глядзі, дзеўка, **закруціць** табе **мазгі** гэты **рыжы** [3, с. 170]; **Старанна прычасаныя [Колькавы] валасы здаваліся не рудымі, а проста светлымі** [3, с. 207]; **У палаце яшчэ ляжаў хлапчук пасля апендыцыту і дужы, з рудою чупрынаю, хлопец з прапоратым фінкаю бокам [3, с. 264]; Іначка [жонка сына] яго ў вузенькіх штоніках, у басаножках на высокіх цвічках, пазногці на руках і нагах, нібы****

ў крыві, на галаве цэлая капа з нейкіх нежывых *рудых валасоў* [3, с. 293]. Паводле Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак, КН *рыжы* на радзіме пісьменніка, у вёсках Глускага раёна, не зафіксавана, *руды* дамінуе над КН *жары* [15, карта 439]. У “Палескай хроніцы” І. Мележа КН *руды* і яе дэрываты паслядоўна ўжыты пры апісанні не толькі знешняга выгляду чалавека, але і ўсіх з’яў жывой і нежывой прыроды, а таксама прадметаў, створаных чалавекам; дэрыват ад КН *рыжы* зафіксаваны толькі адзін – дзеепрыметнік *парыжэлы* (спалучэнне *парыжэлыя анучы*), што тлумачыцца пераважным ужываннем КН *руды* ў родных гаворках пісьменніка (Хойніцкі раён) [15, карта 439].

Такім чынам, КН *рыжы* і *руды* як сродкі партрэтнай характарыстыкі персанажаў у творах беларускай мастацкай літаратуры вызначае дыстрыбуцыйная і як вынік – канатацыйная разнастайнасць; акрамя ўласна словаўтваральнай, дэрывацыйнай актыўнасць (здольныя разам з залежнымі назвамі частак цела чалавека, іншымі КН – удакладняльнымі, у тым ліку адасобленымі азначэннямі, аднароднымі членамі, – утвараць новыя намінацыйныя адзінкі). Выбар пісьменніка на карысць той ці іншай КН вызначаецца не толькі ўласна лінгвістычным, але і сацыялінгвістычным і лінгвагеаграфічным фактарамі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Брыль, Я. Збор твораў: у 10 т. / Я. Брыль. – Мінск: Маст. літ., 2018. – Т. 1: Аповяданні і лірычныя замалёўкі (1937 – 1966). – 622 с.
2. Брыль, Я. Збор твораў: у 10 т. / Я. Брыль. – Мінск: Маст. літ., 2020. – Т. 5: Птушкі і гнёзды: раман. – 398 с.
3. Грахоўскі, С. Сустрэча з самім сабою: лірыч. проза / С. Грахоўскі. – Мінск: Юнацтва, 1988. – 316 с.
4. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1989. – Т. 5: Каласы пад сярпом тваім: раман; Зброя: аповесць. – 527 с.
5. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск: Маст. літ., 1990. – Т. 7: Дзікае паляванне караля Стаха: аповесць; Чорны замак Альшанскі: раман. – 574 с.
6. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – Т. 3: Вершы (1939 – 1945). – 518 с.
7. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – Т. 5: Аповяданні (1906–1924). – 542 с.
8. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – Т. 6: Аповяданні (1925–1951), раннія пражанні творы (1900–1906), пераклады (1907). – 574 с.
9. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Т. 8 : Паэма «Новая зямля». – 347 с.
10. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – Т. 10: Паэма «Рыбакова хата», «Суд у лесе», «Адплата». – 597 с.
11. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – Т. 12: Аповесці. – 518 с.
12. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Т. 13: Трылогія «На ростанях»: Кн. першая і другая. – 457 с.
13. Колас, Я. Збор твораў: у 20 т. / Я. Колас. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Т. 14: Трылогія «На ростанях»: Кн. трэцяя. – 429 с.
14. Крапіва, К. Збор твораў: у 6 т. / К. Крапіва. – Мінск: Маст. літ., 2000. – Т. 3: Раман, п’есы. – 382 с.
15. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Мін-ва фінансаў Рэсп. Беларусь, Камітэт дзярж. знакаў, 1997. – Т. 4: Побыт. – 150 с., [149] л. карт.
16. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1981. – Т. 5: Людзі на балоце: раман з «Палескай хронікі». – 415 с.
17. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т. 6: Подых наваліцы: раман з «Палескай хронікі». – 573 с.

18. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1980. – Т. 4: П–Р. – 768 с.
19. Шамякін, І. Збор твораў: у 23 т. / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 2013. – Т. 12: Сэрца на далоні: раман. – 534 с.
20. Шамякін, І. Збор твораў: у 23 т. / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 2013. – Т. 15: Атланты і карыятыды: раман. – 495 с.